

Bogusława Kwiatkowska-Baster*

Zespoły architektoniczne presaharyjskich dolin Maroka objęte programem ochrony konserwatorskiej UNESCO

Architectonic complexes in pre-Saharan valleys of Morocco, included in the UNESCO conservation protection programme

Słowa kluczowe: Światowe Dziedzictwo UNESCO, Maroko, konserwacja architektury

Key words: UNESCO World Heritage, Morocco, conservation of architecture

Południe Maroka, zarządzane z Marrakeszu, to olbrzymi pustynny płaskowyż położony między masami Atlasu, Antyatlasu i brzegiem Sahary, stanowiącym obecnie granicę algierską. Każdą drogę przecinającą ten obszar można określić mianem widokowej. Doliny Dra, Ziz i Tafilalt z płynącymi ich dnem rzekami Dra i Dades są szczególnie interesujące. Ich żyzne brzegi były przez wieki przedmiotem pożądania, a co za tym idzie przyczyną ciągłych walk o ich posiadanie i ustawicznych zmian władców: Arabów, Berberów z Atlasu, Arabo-Berberów saharijskich (co potwierdza znaczna liczba do dziś napotykanych tu dialektów). Jeszcze pod koniec XIX stulecia znaczny obszar Maroka określano mianem *bled es siba* – obszar bezprawia, gdzie berberyjskie plemiona pod wodzą lokalnych szejków prowadziły ze sobą zaciekle walki. W ufortyfikowanych kasbach w górach Atlasu życie upływało na bezustannych walkach, w ciągłym poczuciu niepewności. Każde plemię miało swoich wrogów, każdy ród swoje krwawe waśnie, a każdy człowiek swojego potencjalnego zabójcę.

Niespokojna historia wymusza zawsze na mieszkańcach podjęcie kroków zapewniających ich rodzinom i całej społeczności możliwość obrony przed atakami najeźdźców i rabunkiem mienia. Stąd omawiany obszar, oprócz naturalnych fizjograficznych i przyrodniczych wartości, dla architektów stał się krainą *kasb* i *ksarów* – charakterystycznych założeń obronnych (ryc. 1, 2, 3). Charles de Foucauld (1858–1916), eksplorator Maroka, w 1884 roku opisywał to następująco: „(...) Thum mas

The south of Morocco, governed from Marrakesh, is an enormous desert plateau situated between the Atlas, the Anti-Atlas ranges, and the edge of the Sahara which is now the Algerian frontier. Every road crossing that area can be described as scenic. The Dra, Ziz and Tafilalt valleys with the Dra and Dades rivers flowing along their bottoms are particularly interesting. For centuries, their fertile banks were objects of desire, and consequently the reason of continuous fights for their possession and constantly changing rulers: Arabs, Berbers of the Atlas, and Arab-Berbers of the Sahara (which is confirmed by the considerable number of dialects encountered here until today). Even at the end of the 19th century, a considerable area of Morocco used to be known as *bled es siba* – the lawless territory, where Berber tribes led by local sheiks fought fierce battles. In the fortified kasbahs in the Atlas Mountains life was spent in ceaseless struggle and permanent feeling of insecurity. Every tribe had their own enemies, every family their bloody feuds, and every man his potential killer.

A turbulent history always forces the inhabitants to take steps in order to ensure that their families and the whole community can protect themselves against enemy raids and plunder. Hence the discussed area, besides its natural and physiographic values, for architects became the land of *kasbahs* and *ksour* – characteristic defensive complexes (fig. 1, 2, 3). Charles de Foucauld (1858–1916), an explorer of Morocco, described it in

* Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Department of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Kwiatkowska-Baster B. Architectonic complexes in pre-Saharan valleys of Morocco, included in the UNESCO conservation protection programme. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;43:18-27

Otrzymano / Received: 2015-09-10 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2015-10-04

doi:10.17425/WK43VALLEYMAR

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

brązowych i różowych, na których jeżą się wieżyczki (...) otacza całą dolinę Dra (...) Nie ma muru, który by nie był pokryty żłobieniami, rysunkami i powycinany blankami. Nawet najbiedniejsze domy są ozdobione dzwoniczkami, arkadami, ażurowymi balustradami¹. Ten opis zilustrował autor wykonanymi odręcznie szkicami *kasb* w dolinach presaharyjskich². W Maroku terminem *kasba* określa się założenie obronne. *Kasba* ma dwojakie znaczenie, zazwyczaj określa ufortyfikowaną siedzibę rodu, rodziny; może oznaczać również fortyfikację o przeznaczeniu wyłącznie wojskowym, czego przykładem może być kilkadziesiąt *kasb*, wielkich bastionów zbudowanych za panowania drugiego alawickiego króla Mulaj Ismaila w celu ochrony wojsk w czasie przemarszów. Nazwy kilku miast marokańskich, w których spotyka się wyraz *kasba*, pochodzą zazwyczaj od nazw głównych ogniw wspomnianego „łańcucha”, np. Kasba Tadla, Kasba Walidija czy Kasba Bulawan. Chociaż różnią się bardzo od *kasb* na południu Atlasu, jedno i drugie mają wspólne akcenty fortyfikacyjne: wieże, mury, rozbudowane i skomplikowane wejściowe bramy.

Kwadratowe w rzucie i zbudowane z bloków ubitej ziemi, z narożnymi wieżami, w zewnętrznych ścianach mają nieliczne otwory. Ich prostotę często rekompensują układane z cegieł geometryczne ornamenty. Wielkie czy małe, *kasby* mają na celu ochronę przed niedogodnościami klimatu – wiatrem, piaskiem i upałem; kiedyś także przed rabunkiem. Grubość murów, wysokość konstrukcji, strzelnice, blanki, machikuły, wszystko tworzy obronną siedzibę rodu. Na południu pod względem obronności ustępują miejsca jedynie *ksarom*, najbardziej okazałym przykładom mieszkalno-obronnej architektury marokańskiej. Ogólnie rzecz ujmując, różnica między *kasbą* a *ksarem* polega na tym, że w pierwszej mieszkają pojedyncze rodziny, a w drugim całe społeczności. *Ksar* jest ufortyfikowaną osadą z dzielnicami mieszkalnymi. Zazwyczaj składa się z centralnego placu, spichlerza, studni, meczetu. Domy mieszkalne tworzą labirynt uliczek pełny zaułków i zamkniętych korytarzy, otoczonych wysokimi murami z wieżami strażniczymi. Wśród zespołów architektonicznych wyróżnić należy ponadto *agadir* (berberyjski *tagadirt*) – fortecę pełniącą zadania wojskowe. W obrębie murów skupiają się w nim wszystkie obiekty konieczne do obrony: stajnie, koszary, magazyny, spichlerze, arsenały i cysterny z wodą.

Architektura *kasb* południa jest specyficzna i charakterystyczna dla tego regionu Maroka. Ten typ budownictwa występuje jedynie w presaharyjskich dolinach Dra, Dadesu i Ziz oraz, co ciekawe, w jeszcze jednym tylko miejscu na świecie – w głębi Półwyspu Arabskiego.

Około dwóch tysięcy lat temu obydwie te rejony łączyły często uczęszczane przez karawany szlaki handlowe. Karawany wielbłądów wędrowały z Arabii do dolin marokańskich dwoma szlakami. Pierwszy z nich wiódł wzdłuż Morza Czerwonego, przez Egipt i Libię, dalej wykorzystywał ciąg oaz i wzdłuż południowych stoków Atlasu docierał do doliny Dra. Drugi, po przeprawie przez Morze Czerwone do Etiopii, wiódł przez Sudan, Górny Egipt, oazę Siwa, do oaz saharijskich.

the following way in 1884: “(...) A crowd of brown and pink masses, spiked with turrets (...) surround the whole Dra valley (...). There is no wall that is not covered with grooves, drawings and carved into merlons. Even the poorest houses are decorated with belfries, arcades, openwork balustrades¹. The author illustrated this description with sketches of *kasbahs* in the pre-Saharan valleys². In Morocco, the term *Kasbah* refers to a defensive complex. *Kasbah* has a double meaning: usually it denotes a fortified seat of a family; it can also mean a purely military fortification, examples of which could be several dozens of *kasbahs*, huge bastions built during the reign of the second Alaouite king, Moulay Ismail, in order to protect his troops during marches. Names of several Moroccan towns which contain the word *kasbah* usually derive from the names of the main links in the above mentioned “chain”, such as: Kasbah Tadla, Kasbah Oualidia or Kasbah Boulaouane. Though they differ much from the *kasbah* to the south of the Atlas, they both share some fortification features: towers, walls, elaborate and complicated entrance gates.

Built on a square plan from blocks of compact dirt, with towers in corners, they have few openings in their outer walls. Their simplicity is frequently compensated for by geometrical ornaments made from bricks. Large or small, *kasbahs* are meant to protect against inconveniences of the climate – wind, sand and heat; once also against plunder. Thick walls, a high construction, loopholes, merlons, and machicolations made up a defensive seat of a family. In the south, as far as defences are concerned, they are second only to *ksour* – the most impressive examples of the dwelling-defensive Moroccan architecture. Generally speaking, the distinction between a *kasbah* and a *ksar* is that the first is occupied by single families, while the other by whole communities. *Ksar* is a fortified settlement with residential quarters. Usually it contains a central square, a granary, a well and a mosque. Dwelling houses create a maze of passageways full of back streets and dead ends, surrounded by high walls with watchtowers. Among architectonic complexes one should also distinguish an *agadir* (a Berber *tagadirt*) – a fortress serving military purposes. Within its walls there are all objects indispensable for defence: stables, barracks, storehouses, granaries, arsenals and water cisterns.

Architecture of southern *kasbahs* is specific and characteristic for that region of Morocco. That type of building occurs only in the pre-Saharan valleys of Dra, Dades and Ziz and – what is interesting – only one more place in the world – in the heart of the Arabian Peninsula.

Around two thousand years ago, both regions were connected by trade routes frequently travelled by caravans. Camel trains travelled from Arabia to Moroccan valleys by two routes. The first led along the Red Sea, across Egypt and Libia, and further along a string of oases and the south slopes of the Atlas, till it reached the Dra valley. The other, after crossing the Red Sea to Ethiopia ran across Sudan, Upper Egypt, and the Siwa oasis, to reach the Saharan oases.

Wzdłuż tras tych wędrówek wyrastały *kasby*, pełniące rolę zaplecza i miejsca odpoczynku dla strudzonych kupców i zwierząt. Powstawał w ten sposób rodzaj specyficznego osadnictwa, nowa forma kultury materialnej i życia społecznego. Wszystko oparte na symbiozie nomadów z ludźmi osiadłymi. Domem tych pierwszych były koczownicze namioty, domem drugich obronne *kasby*.

Jean Mazel, francuski etnolog, archeolog i folklorysta (1910–1962), na bazie swoich 15-letnich badań prowadzonych w Maroku w terenie, jak i wykorzystując wiadomości zawarte w starych tekstach tak tłumaczy to zjawisko: „(...) Wielkie rodziny koczowników ubranych w błękitne tkaniny musiały przynieść ze sobą własny system zaopatrzenia i własne struktury społeczne. Trzeba im było daktyli i barwników do farbowania woali. Jeszcze do końca ostatniego wieku można było dostać indygo na targach w dolinie Dra (...) Trzeba im było ziarna jęczmiennego i prosa, a także henny koniecznej dla higieny. Rośliny te są do dzisiaj uprawiane w oazach doliny Dra. Ażeby wolni ludzie mogli żyć w namiotach, inni musieli pracować na roli. Z chwilą gdy osiedlono rolników mających uprawiać ziemię, trzeba było chronić zarówno ich samych, jak nowe bogactwa, które mieli tworzyć. W ten sposób uzasadnione jest powstanie typu budowli zwanych *kasbami*”³.

Obiekty mieszkalno-obronne budowano przez wieki w tej samej formie, używając tych samych metod technicznych. Wzniesione z bloków ubijanej ziemi, bez tynku, pojedyncze bądź skupione zazwyczaj jako naroża kwadratu wieże o piramidalnym kształcie wznoszą się ponad wysokimi blankami murów. *Kasby* południa Maroka wylaniają się z gajów palmowych na skraju pustyni. W cieniu drzew małe poletka upraw zapewniają obfite zbiory, dzięki gęstej siatce tysięcy kanałów doprowadzających wodę (ryc. 4, 5).

Projektowanie i budowę, przy czynnym udziale wszystkich członków zainteresowanej rodziny, prowadził *muendiz* – murator. Wznoszenie *kasby* uważano nie za fakt, a raczej powolny proces zbliżania się do optymalnego rozwiązania. Długotrwałe dyskusje doprowadzały do powstania wstępnego planu i wytyczenia go kołkami w terenie. Po kolejnej serii dyskusji wykonywano wykopy pod grube mury *kasby*, zazwyczaj o głębokości około 50 cm, następnie wypełniano je kamieniami łączonymi zaprawą z ziemi i wapna. Wykonanie tej części prac budowlanych nadal nie definiowało ostatecznego kształtu przyszłej budowli. Specyfiką marokańskiego podejścia do sztuki budowania było wprowadzanie niezliczonej ilości poprawek, dokonywanych w czasie wznoszenia całego założenia, gdyż za oczywiste uważano, iż byłoby grzechem wobec wszechmocnego Allaha twierdzić, że wznosi się dzieło ostateczne, skończone, doskonałe.

Mury budowli powstawały w technologii, która przetrwała stulecia; stosowana jest także dziś, nie tylko przy wznoszeniu nowych zabudowań, ale także przy większości prac restauracyjnych. Wznosi się je z bloków konstrukcyjnych zwanych *leuh*, wykonanych ze zwilżonej ziemi, wkładanej do formy z desek i starannie ubitej. Bloki o wymiarach 70 × 70 × 140 cm wykonuje

Kasbahs, serving as bases and places of rest for tired merchants and animals, grew along those travel routes. Thus, a way of specific settlement was created, a new form of material culture and social life based on a symbiosis of nomads and settlers. The former dwelled in nomadic tents, while the latter in defensive *kasbahs*.

Jean Mazel, a French ethnologist, archaeologist and folklorist (1910–1962), on the basis of his 15-year-long field research conducted in Morocco and using information contained in old texts, thus explained this phenomenon: “(...) Large families of nomads arrayed in blue fabrics had to bring with them their own supply system and social structures. They needed dates and dyes for dying veils. Even until the end of the previous century it was possible to purchase indigo at the markets in the Dra valley (...). They needed barley grain and millet, as well as henna necessary for hygiene. Those plants are still grown in the Dra valley oases. In order that free people could live in tents, others had to work on the land. When the farmers who were to till the soil had been settled, they had to be protected as well as the new riches they were to produce. This justified creating the type of buildings known as *kasbahs*”³.

Dwelling-defensive objects were built for centuries in the same form and using the same technological methods. Erected from blocks of compacted dirt, unplastered, single or grouped as square corners, pyramid-shaped towers rise above the tall merlons of the walls. *Kasbahs* in the south of Morocco emerge from the palm groves at the edge of the desert. Shaded by trees, small fields yield plentiful harvest thanks to a dense network of thousands of water-supplying canals (fig. 4, 5).

Designing and building, with active participation of all members of a given family, was supervised by a *muendiz* – a mason. Erecting the *kasbah* was regarded not as a fact, but more as a slow process of approaching an optimum solution. Lengthy discussions led to creating a preliminary plan and staking it out on the site. After another series of discussions, pits were dug out for the thick walls of the *kasbah*, usually about 50 cm deep, which were then filled with stones bound by a lime and dirt mortar. Completing that part of construction work still did not define the final shape of the future building. Specific for the Moroccan approach to the art of building were endless corrections introduced during the erection process of the whole complex, since it was considered obvious that a claim that one was erecting an ultimate, finished and perfect work, would be a sin against the almighty Allah.

The walls of the building were created by applying the technology which had survived centuries; it is still used today, not only for erecting new buildings but also for the majority of restoration work. They are erected from construction blocks known as *leuh*, made from moistened soil put into a wooden mould and carefully compacted. Blocks measuring 70 × 70 × 140 cm are always made by three workers. Two of them carry soil

Ryc. 1. Kazba przy trasie Zagora-Erfoud
Fig. 1. Kasbah by the Zagora-Erfoud route

Ryc. 2. Kazba w okolicy Quarzazate
Fig. 2. Kasbah near Quarzazate

Ryc. 3. Ksar w okolicy Tinghiru
Fig. 3. Ksar in the Tinghir area

Ryc. 4. Warowna wioska przy kasobie w Tafilalet
Fig. 4. Fortified village by the kasbah in Tafilalet

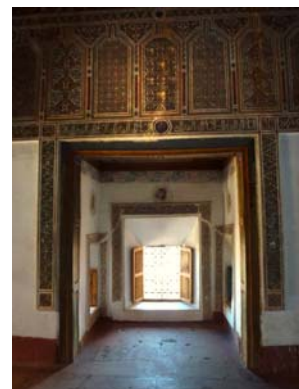
Ryc. 5. Warowna wioska przy kasobie w Tafilalet
Fig. 5. Fortified village by the kasbah in Tafilalet

Ryc. 6. Kazba w Tafilalet
Fig. 6. Kasbah in Tafilalet

Ryc. 7. Kazba w Taurirt
Fig. 7. Kasbah in Taurirt

Ryc. 9. Kazba w Taurirt
Fig. 9. Kasbah in Taurirt

Ryc. 8. Kazba w Taurirt
Fig. 8. Kasbah in Taurirt

zawsze trzech pracowników. Dwaj noszą ziemię i wodę, ale ubijanie należy do majstra, od którego wymaga się wiedzy i doświadczenia, aby sporządzany blok posiadał odpowiednią wytrzymałość. Użyta do kształtowania ziemia ma być zaledwie zwilżona, aby podczas schnięcia nie powstawały pęknięcia. Nie może być także zbyt sucha, aby zapobiec efektowi „spiaszczenia” bloku konstrukcyjnego. W ciągu jednego dnia wspomniany trzyosobowy zespół powinien wykonać siedem bloków, nie mniej i nie więcej, bowiem tylko wtedy powolne dozowanie wilgoci zapewnia późniejszą dobrą nośność wznoszonego muru. Używając dzisiejszych miar, dziennie ma powstawać około pięciu metrów sześciennych muru.

Kasby były i są budowlami o zróżnicowanej, nawet w obrębie jednego obiektu, ilości kondygnacji. Pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze powstają wokół wewnętrznych dziedzińców, niektóre pozostają w grupach jednokondygnacyjnych, inne pną się ku górze, tworząc nawet kilkukondygnacyjne trzony. W ramach wspomnianych licznych poprawek domostwa rozrastają się w poziomie, ale także na wysokość. Powstaje struktura uskokowa, w której dachy niższej kondygnacji pełnią często rolę tarasów dla pomieszczeń kondygnacji wyższych (ryc. 6). Wykonane z gęsto układanych pni palmowych (palma to dość słabe wytrzymałościowo drewno) pokrytych trzcina stropy wymagają szczególnie starannego wykonania. Na drewnianych elementach nośnych nakłada się warstwę z nieco wilgotniejszej ziemi, ale z dodatkiem słomy i niewielkiej ilości wapna.

Taka mieszanina po wyschnięciu stanowi znakomitą izolację przeciwwilgociową, a zarazem termiczną (wyschnięta glina była znana także w naszym budownictwie jako znakomity izolator termiczny i świetna przepona przeciw parciu wód gruntowych bądź opadowych). Dodatek słomy i wapna zapewnia pewną elastyczność warstwy, konieczną przy występujących na tym terenie wahaniami temperatury w ciągu spiekoty dnia i chłodu nocy.

Zamożność właścicieli nie pozostaje bez wpływu na rozmiary budowli, jednak w większości są to budowle skupione wokół kilku dziedzińców i posiadające kilka kondygnacji, spełniających ściśle określone funkcje.

Pierwsze piętro pełniło funkcję spichlerza, gdzie przechowywano produkty zebrane z pól otaczających *kasby* (migdały, figi, daktyle, jęczmień i kukurydzą), pozostawiając pomieszczenia parteru na stajnie. Dopiero powyżej znajdowały się pokoje mieszkalne, przy czym piętro drugie przeznaczano dla kobiet i na tej kondygnacji umiejscawiano też kuchnię. Pomieszczenia wyższych kondygnacji mieszkalnych, poprzedzielane rozmaitej wielkości tarasami, połączone wąskimi korytarzami i przejściami, tworzyły swoisty meander architektoniczny (ryc. 7). Niejednokrotnie, aby przejść z pokoju do pokoju, trzeba było wyjść na taras lub pokonać nieraz znaczną różnicę wysokości. Zawiłości tej tkance architektonicznej dodawały niewielkie (około 2 × 2 m.) dziedzińczyki, kontynuowane w pionie przez wszystkie kondygnacje, pełniące rolę kominów wentylacyjnych które, co przy rozległości budynku było nie bez znaczenia, pełniły również rolę swoistego domofonu (ryc. 8).

and water, but compacting is the duty of the master who is required to have knowledge and experience, so that produced blocks possess the necessary endurance. The soil used for forming blocks has to be merely moist, so that it does not crack while drying. It cannot be too dry either, to prevent the effect of “sandifying” of the construction block. During one day the above mentioned three-people team ought to make seven blocks, no more and no less, because only then gradual application of moisture can ensure subsequent good load-bearing capacity of the erected wall. Using current measures, about five cubic meters of the wall are to be produced daily.

Kasbahs have been buildings with a varying number of floors, even within one object. Dwelling and utility rooms are built around inner courtyards; some remain in one-floor groups while others climb up, creating even several-floor high cores. Within the already mentioned numerous corrections, houses grow both horizontally and vertically. An offset structure is created in which roofs of the lower floor frequently serve as terraces for rooms of the higher floor (fig. 6). Ceilings made from densely fitted palm trees (palm is a tree of relatively low endurance) and covered with reed require particularly careful workmanship. Wooden structural elements are covered with a layer of moist earth, but with an addition of straw and a small amount of lime.

After drying, such a mixture provides excellent moisture and thermal protection (dried clay was also known in our constructions as an excellent thermal insulator and a membrane against the pressure of groundwater or precipitation). The addition of straw and lime ensures a certain elasticity of the layer, necessary because of temperature fluctuations between the heat of the day and the chill of the night occurring in this area.

Though the wealth of the owners can have its impact on the size of the building, they are mostly buildings centred on a few courtyards, and possessing several floors serving clearly defined functions.

The first floor served as a granary, where products collected from the fields surrounding the *kasbah* (almonds, figs, dates, barley and maize), while the ground floor rooms were left for stables. Residential rooms were located higher, with the second floor intended for women and for the kitchen. The rooms of higher residential floors, intersected by terraces of varying sizes but linked by narrow corridors and passageways, created a specific architectonic meander (fig. 7). Frequently, in order to pass from one room to another, one had to go onto the terrace or climb up or down. This architectonic tissue was made even more intricate by tiny (approximately 2 × 2 m) courtyards, continued vertically throughout all floors, serving as ventilation shafts and, which could not be ignored considering the vastness of the building, as a kind of intercom (fig. 8).

Vertical communication consists of a set of flights of stairs which do not continue one above another, but

Komunikacja pionowa to zestaw ciągów schodowych, nie kontynuujących się jeden nad drugim, a porozmieszczanych w różnych miejscach budowli. Dodatkowo, poprzez konieczność doprowadzania do pomieszczeń usytuowanych na poziomach poza głównymi kondygnacjami, także schody przybierały formę zaskakujących rozwiązań architektonicznych.

Doświetlenie dużymi oknami stosowano jedynie w pomieszczeniach wyższych kondygnacji. Otwory okienne sytuowano nisko, zapewniając widok z siedzeń w formie dywanów i poduszek układanych bezpośrednio na posadzce (ryc. 9). Wieczorem korzystano z kaganków, ustawianych w specjalnie wymodelowanych niszach ściennych (ryc. 10).

Na górnych kondygnacjach stosowano elementy dekoracyjne, wśród których uwagę zwracały stropy. W mniej znaczących pokojach dekorację tworzyły podbijane do belek konstrukcyjnych stropu, układane w powtarzalne wzory, pędy trzciny lub bambusowe (ryc. 11). W części reprezentacyjnej natomiast spotkać można niezwykle kunsztowne, malowane stropy drewniane. Wspaniałym przykładem takich rozwiązań są stropy przekrywające komnaty XVIII-wiecznej *kasby* Taourirt rodu Glavich w Warzazat (ryc. 12). Drewno i pędy trzciny i bambusa wykorzystywano także do wykonania drzwi i okiennic, często układając je w ciekawe wzory (ryc. 13).

Posadzki wykonywano z ubitej gliny lub u zamożnych właścicieli wykańczano kamieniem albo ceramiką. Ceramika była także obok stiuku materiałem do zdobienia górnych partii ścian w formie obiegającego pomieszczenie fryzu lub do zaakcentowania bogatymi w ornamentykę opaskami nisz ściennych oraz otworów okiennych i drzwiowych (ryc. 9, 12).

Rodzaje prac wykończeniowych, stosowane we wnętrzach *kasb*, były zróżnicowane. Od prostych pomieszczeń, często nawet bez okien, o niedekorowanych ścianach i posadzce z gliny, jak choćby w *kasbie* w Tafilalt (okolice Zagory), po z niezwykłym przepychem dekorowaną *kasbę* Taourirt w Warzazat (ryc. 14).

Zamieszkiwane przez całe społeczności *ksary* – osady o budownictwie zgrupowanym wokół dużej *kasby* lub fortecy, składały się zazwyczaj ze skromnych domów niezamożnej ludności, ale grube mury obwodowe z narożnymi wieżami i wieże wznoszone wewnątrz osady, stanowiły o ich obronności (ryc. 15). Wśród *ksarów* południa Maroka wyróżnia się Ait bin Haddu, pomimo swego XVI-wiecznego lub nawet starszego rodowodu, zachowany w stosunkowo dobrym stanie (ryc. 16). W przeszłości miał duże znaczenie jako osada handlowa na trasie karawan, przemierzających przestrzeń pomiędzy Marrakeszem a Warzazat. Stąd jego zabudowę tworzą w dużej mierze, stosunkowo jak na zwartą zabudowę miasta, duże *kasby*, przylegające do siebie, ale wzniesione zgodnie z tradycją wokół dziedzińców. Z ich narożników wyrastają masywne, zwężające się ku górze wieże obronne, zwieńczone blankami (ryc. 17). Zabudowa osady pnie się po wzgórzu, ponad gajami palmowymi nad rzeką Warzazat. Masywne mury obwodowe z wieżami,

are situated in various areas of the building. Additionally, because it was necessary to reach rooms situated on levels beyond the main floors, the stairs could also assume the forms of surprising architectonic solutions.

Large windows were used to light only the rooms on upper floors. Window openings were situated low, to provide views from seats in the form of carpets or cushions lying directly on the floor (fig. 9). In the evenings, oil lamps were lit and placed in specially modelled recesses in the walls (fig. 10).

Decorative elements, among which most attention was paid to ceilings, were applied on upper floors. In less important rooms decorations were made from reed or bamboo shoots laid in repetitive patterns and fixed to the structural beams of the ceiling (fig. 11). The formal rooms boasted extremely elaborate, painted wooden ceilings. Magnificent examples of such solutions are the ceilings in the rooms of the 18th-century *kasbah* Taourirt of the Glavich family in Warzazat (fig. 12). Wood, reed and bamboo shoots were also used for making doors and window shutters, frequently arranging them into intricate patterns (fig. 13).

Floors were made from compacted clay or, in case of wealthy owners, were laid with stone or ceramic tiles. Besides stucco, ceramic was also a material used for decorating upper parts of walls in the form of a frieze running around the room, or for highlighting wall niches and door and window openings with lavishly ornamented bands (fig. 9, 12).

Kinds of finishing work carried out inside the *kasbah* were varied: from the simple rooms, often even without windows, with unadorned walls and a clay floor, as in the *kasbah* in Tafilalt (near Zagora), to the lavishly decorated *kasbah* Taourirt in Warzazat (fig. 14).

Ksour – settlements with buildings grouped around a huge *kasbah* or fortress, inhabited by whole communities, usually consisted of modest houses of poorer people, but thick surrounding walls with towers in the corners as well as towers erected within the settlement ensured their safety (fig. 15). Among the *ksour* of southern Morocco, Ait bin Haddu is easily distinguishable as relatively well preserved, despite its 16th-century or even older origin (fig. 16). In the past it was of much significance as a trade settlement on the route of caravans travelling the distance between Marrakesh and Warzazat. Therefore, it largely consists of big *kasbahs*, quite huge considering the density of the town buildings, adjoining one another yet erected round courtyards, according to the tradition. Massive watchtowers, narrowing upwards and topped with merlons, rise from their corners (fig. 17). The settlement buildings climb up the hill, above the palm groves on the Warzazat River. Even at first sight, massive surrounding walls with towers, the architectonic structure itself spiked with internal towers give the impression of a well-defended place. Ait bin Haddu fell into decay when new trade routes were created along the coast of West Africa, and the road built by the French crossing the Atlas by the Tiszka pass. The unique character of the monument resulted in entering

Ryc. 10. Kazba w Taurirt
Fig. 10. Kasbah in Taurirt

Ryc. 11. Kazba w Taurirt
Fig. 11. Kasbah in Taurirt

Ryc. 12. Kazba w Taurirt
Fig. 12. Kasbah in Taurirt

Ryc. 14. Taurirt, kazba
Fig. 14. Taurirt, Kasbah

Ryc. 13. Kazba w Taurirt
Fig. 13. Kasbah in Taurirt

Ryc. 15. Ksar Ait-Bin-Haddou
Fig. 15. Ksar Ait-Bin-Haddou

sama struktura architektoniczna najeżona wieżami wewnętrznymi, sprawiają już na pierwszy rzut oka wrażenie miejsca skutecznej obrony. Ait bin Haddu podupadł, gdy powstały nowe szlaki handlowe wzdłuż wybrzeży Afryki Zachodniej oraz wzniesiona przez Francuzów droga przekraczająca Atlas na przełęczy Tiszka. Unikalny

it in 1987 into the UNESCO World Heritage List. That, in turn, resulted in obtaining funds for carrying out the most urgent conservation work due to which some *kasbahs* in the *ksar* regained their original appearance. Nevertheless, other *kasbahs* and *ksour* in the Atlas valleys are still waiting for a chance of renovation.

Ryc. 16. Ksar Ait-Bin-Haddou

Fig. 16. Ksar Ait-Bin-Haddou

charakter zabytku spowodował wpisanie go w 1987 roku na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Zaowocowało to pozyskaniem funduszy na przeprowadzenie najpilniejszych prac konserwatorskich, dzięki którym część *kasb* w *ksarze* odzyskała swój pierwotny wygląd. Na możliwość odnowy czekają jednak także inne *kasby* i *ksary* w podatłaskich dolinach.

Kulturowe dziedzictwo w postaci obronnych siedzib-rezydencji (w języku arabskim *kasbah*) oraz również obronnych osad grupujących większą ilość mieszkańców (*ksour* ewentualnie *ksar*) jest już w Maroku docenione. Podstawową ich wartością kulturową jest fakt, iż osady te zostały zbudowane zgodnie z wypracowanymi przez pokolenia prawami i zwyczajami rządzącymi życiem danej społeczności, w połączeniu z otaczającym środowiskiem, surowym i dość ubogim miejscowym materiałem budowlanym oraz trudnym do życia klimatem.

Zanikanie tych powiązań oraz powolne wypieranie tradycyjnych rozwiązań przez wszechobecny beton i inne technologie niezwiązane z dawną tradycją budowania stopniowo prowadziło do zmian krajobrazowych tych przepięknych pustynnych dolin u stóp Atlasu. Skala problemów była i jest złożona.

Do degradacji wartości przyrodniczych i kulturowych przyczynia się nie tylko naturalne nadmierne upustynnianie terenów, gdzie utrzymanie gajów palmowych wymaga stałej konserwacji systemów nawadniających. Przede wszystkim problemy związane z działalnością człowieka prowadzącą do coraz częściej nieodwracalnych zmian. Dysfunkcja tradycyjnych powiązań socjo-ekonomicznych, słabość lokalnej ekonomii, intensywne migracje ludności ze wsi do miast oraz szybko zmieniająca się własność ziemi i nieruchomości nie sprzyjają utrzymywaniu unikalnych nawet w skali światowej obiektów w dobrej kondygnacji.

Większość mieszkańców opuściła już stare *kasby* i *ksary*, ale ci, co pozostali, próbują dostosować je do obecnych potrzeb. Budynki podlegają więc ciągłym przemianom formy i funkcji. Każda zmiana usytuowania bram czy drzwi wejściowych, każda usunięta dekoracja, każda rekonstrukcja tkanki budowlanej z użyciem elementów betonowych staje się kolejnym krokiem w kierunku zanikania bogactwa historycznego dziedzictwa.

Cultural heritage in the form of defensive headquarters-residences (*kasbah* in the Arabic language), as well as defensive settlements grouping a larger number of inhabitants (*ksour* or *ksar*) has already been appreciated in Morocco. Their fundamental cultural value is the fact that such settlements were built according to the laws and customs worked out by generations and ruling the life of a given community, in combination with the surrounding environment, raw and rather poor local building material and the climate – difficult to live in.

Disappearance of those ties and gradual supplanting of traditional solutions by the omnipresent concrete and other technologies totally unconnected to the former building traditions, has gradually led to landscape changes in those wonderful desert valleys at the foot of the Atlas mountains. The scale of problems has been complex.

Degradation of natural and cultural values is aggravated not only by the natural extensive process of desertification of the areas where maintenance of palm groves requires constant conservation of irrigation systems. First of all, problems connected with human activity more and more often lead to irreversible changes. Dysfunction of traditional social-economic relations, weakness of the local economy, intensive migration of people from the country to the cities, and rapidly changing land and property owners, do not favour preservation of objects even if they are unique on a global scale.

The majority of inhabitants have already abandoned old *kasbahs* and *ksour*, but those who have remained try to adapt them to modern-day needs. Therefore, buildings are subjected to continuous alterations in their form and function. Every change in the location of an entrance gate or door, every removed decoration, every reconstruction of the building tissue and replacing it with concrete is yet another step towards the disappearance of the wealth of this cultural heritage.

However, the revitalisation and conservation of those historic buildings does not have to stand in opposition to modernisation and improving the conditions of life of their residents. It is only necessary to obey the rules sticking to which will allow for

A przecież rewitalizacja i konserwacja tych zabytkowych budowli nie musi stać w sprzeczności z modernizacją i poprawą warunków życia ich mieszkańców. Potrzebne jest zachowanie zasad, przestrzeganie których pozwoli ustrzec się od zniszczenia kulturowych wartości zawartych wśród ich murów.

Stąd też król Maroka, jak i władze terenowe we współpracy z międzynarodowymi organizacjami konserwatorskimi podjęły działania w celu ratowania swego dziedzictwa kulturowego. Czasami są to proste decyzje, jak zachowanie naturalnego, od wieków stosowanego kolorytu budynków w przypadku Marrakeszu, po zintegrowane działania rewitalizacyjno-konserwatorskie w przypadku wielu *kasb* czy *ksarów*. Zawsze są one związane z państwowym programem wprowadzenia rozwiązań komunikacyjnych (najwyższy w Afryce procent zrealizowanych autostrad i dróg szybkiego ruchu), budowy krajowej sieci instalacji wodnej i energetycznej, zaopatrujących istniejące osady oraz tereny przewidziane w przyszłości jako tereny osadnicze. Konieczną stała się rozbudowa, a raczej budowa miejscowej infrastruktury, adaptacja istniejących budynków do współczesnych potrzeb. Dotyczy to zarówno nadawania im często nowej funkcji, mającej ożywić umierające tkanki osad, a tam gdzie przetrwały dawne funkcje, głównie mieszkalne, wprowadzenie rozwiązań technicznych podnoszących standard życia obecnych mieszkańców.

Powstał specjalny program stworzony z intencją zredukowania błędnych praktyk występujących w pracach budowlanych w obiektach uznanych za zabytki światowego dziedzictwa architektury w południowym Maroku.

Ma on na celu:

- ograniczenie tempa degradacji wartości dziedzictwa kulturowego przez informowanie czynników decyzyjnych, właścicieli i inwestorów o prawach i zasadach sztuki konserwatorskiej;
- doradzanie właścicielom oraz ludziom chcącym inwestować, w celu podejmowania właściwych decyzji przed podjęciem działań oraz w ich trakcie, dotyczących konserwacji, transformacji i generalnej poprawy stanu zabytkowego założenia;
- promocję służb państwowych, poprzez informowanie podejmujących działania związane z zabytkami, po pierwsze o istnieniu właściwych służb państwa, o specyfice ich roli i pomocy, jakiej mogą udzielić w procesie konserwacji zabytku;
- podniesienie jakości nadzoru w terenie, poprzez doradztwo techniczne, zarówno w pracach zabezpieczających, remontowych jak i restauracyjnych.

Program i szczegółowe opracowania techniczne adresowane są do wszystkich chcących podjąć działania budowlane na terenie zabytkowych założeń, które reprezentują marokańskie unikalne dziedzictwo architektoniczne. Zobligowane do korzystania z niego są:

- instytucje państwowe – rady miast, lokalne władze, wydziały odpowiadające za politykę turystyczną, wydziały kultury, delegacje Habitatu, dyrekcje Prac Publicznych, oddziały Architektury i Urbanistki, państwowe Rady Gospodarki Wodą, państwowe Rady Gospodarki Energią;

avoiding the destruction of cultural values preserved within those walls.

Therefore, the king of Morocco, as well as local authorities in cooperation with international conservation organisations decided to act in order to preserve their cultural heritage. Sometimes the decisions are simple, like e.g. maintaining the natural, used for centuries, colouring of the buildings in the case of Marrakesh, to integrated revitalisation-conservation activity in the case of numerous *kasbahs* or *ksour*. They are always connected with the state programme introducing communications solutions (the highest in Africa per cent of realised motorways and express roads), building the state network of water supply and electricity systems supplying the existing settlements and areas meant for settlement in the future. It is necessary to develop, or rather to build, local infrastructure and adapt existing buildings to modern needs. This frequently also means giving them a new function which is to enliven the dying tissues of settlements, or introducing technological solutions improving the standard of life of the current inhabitants to those where the previous functions, mostly residential, have survived.

A special programme was created with the aim to reduce incorrect practices occurring during construction work in objects recognised as monuments of the world architectonic heritage in Southern Morocco.

It is intended to:

- limit the pace of degradation of cultural heritage values by informing the authorities, owners and investors about their rights, laws and the principles of conservation art;
- advise owners and people wishing to invest, in order to make right decisions before taking action and during it, concerning conservation, transformation and general improvement of the state of the historic complex;
- promote state services by informing those taking action related to historic monuments, primarily, about the existence of appropriate state services, about their role specificity and assistance they can offer in the monument conservation process;
- raising the quality of field supervision by technical counselling in preservation, renovation and restoration work.

The programme and detailed technical studies are addressed to all wishing to undertake construction work within the historic complexes which represent unique Moroccan architectonic heritage. Those obliged to use it are:

- state institutions – city councils, local authorities, departments responsible for tourism policy, cultural departments, delegations of the Habitat, directors of Public Works, departments of Architecture and Urban Planning, state Councils of Water Management, state Councils of Energy Management;
- building owners and inhabitants;
- investors – private or sponsors;

- właściciele budowli oraz ich mieszkańcy;
- inwestorzy – prywatni bądź sponsorzy;
- profesjonaliści związani z przemysłem budowlanym – architekci, projektanci, rzemieślnicy i przedsiębiorcy.

Wprowadzenie w życie zaleceń programu ratowania dziedzictwa kulturowego południowego Maroka pozwala wierzyć, iż niezwykle, unikalnymi na skalę światową zabytkami architektury dolin Dra, Dadesu, Warzazat uda się nie tylko zainteresować międzynarodowe organizacje konserwatorskie, ale uda się również pozyskiwać coraz więcej środków na ich odnawianie, a władze lokalne zachęcić do świadomie przeprowadzanych modernizacji, podnoszących standard życia mieszkańców, przy zachowaniu elementów stanowiących ich wyjątkową formę i historyczną wartość. Może w efekcie tych działań nie tylko Ait bin Haddu i Taurirt będą przyciągać miłośników architektury i turystów. Będą przyciągać urokiem odnowionych starych murów, a nie urokiem wiecznej ruiny.

- professionals connected to the building industry – architects, designers, craftsmen and businessmen.

Implementing the guidelines of the cultural heritage rescue programme in Southern Morocco allows for believing that not only international conservation organisations will become interested in the wonderful, globally unique architectural monuments of the Dra, Dades and Warzazat valleys, but also that more and more funds can be acquired for their restoration, and that local authorities can be encouraged to consciously carried out modernisations which will improve the standard of living of the inhabitants while preserving elements representing their unique form and historic value. Maybe, as a result of such activities not only Ait bin Haddu and Taurirt will attract lovers of architecture and tourists. And their attraction will be the charm of restored old walls, instead of the charm of a permanent ruin.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Conservation manual. For Earth Architecture Heritage in the pre-Saharan valleys of Morocco. praca zbiorowa. Cerkas/UNESCO, 2005.
- [2] Dziubiński A. Historia Maroka. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- [3] de Foucauld Ch. Reconnaissance au Maroc. Paryż, 1888.
- [4] Mazel J. Zagadki Maroka. Warszawa, 1975.

¹ Charles de Foucauld, *Reconnaissance au Maroc*, Paryż, 1888, tłumaczenie za: Jean Mazel, *Zagadki Maroka*, Warszawa, 1975, s. 78. Książka de Foucaulda została nagrodzona Złotym Medalem Francuskiego Towarzystwa Geograficznego.

² Charles de Foucauld. op. cit., s. 207, 210, 222.

³ Jean Mazel, *Zagadki Maroka*, Warszawa, 1975, s. 88–89.

Streszczenie

Maroko posiada osiem obiektów wpisanych na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Większość z nich to *mediny* – starówki miejskie centralnej i północnej części kraju. Część południowa, granicząca z terytoriami saharyjskimi budziła do niedawna mniejsze zainteresowanie badaczy. Ait-bin-Haddu, nieopodal Warzazat, to jedyny zespół architektoniczny na tej liście, choć podobnych mu wspaniałych zabytków na południu Maroka w dolinach Dra, Ziz i Tafilalt nie brakuje. Ich największą wartością, oprócz niespotykanej formy, jest przetrwały przez stulecia sposób budowania z tradycyjnych, pozornie nietrwałych materiałów.

Czynniki atmosferyczne, ale również w coraz większej mierze działalność człowieka, wpływają destrukcyjnie na bezcenne budowle. W celu ich ratowania obecne władze kraju, przy współpracy z UNESCO, wprowadzają zakrojony na szeroką skalę interdyscyplinarny program konserwatorski.

Abstract

Morocco boasts eight objects entered into the UNESCO World Heritage List. The majority of them are *medina quarters* – old town districts found in the central and northern part of the country. Until recently, the southern part bordering on the Saharan territories did not arouse much scientific interest. Ait-bin-Haddu, near Warzazat, is the only architectonic complex on the List, although similar magnificent monuments can be found in the south of Morocco, in the Dra, Ziz and Tafilalt valleys. Besides their unique form, their greatest value lies in the manner of their construction using traditional, seemingly impermanent materials which have survived for centuries.

Weather conditions, but also man's activity on an increasing scale, have a destructive influence on the priceless buildings. In order to preserve them, the current government with the help of the UNESCO, have introduced a large-scale interdisciplinary conservation programme.